

SHAHLO HOJIYEVA,
O'zbekiston Milliy universiteti dotsenti

CHO'LPONNING MILLIY ESTETIK TAFAKKUR YANGILANISHIDAGI O'RNI

Annotatsiya: Maqolada Abdulhamid Cho'lponning XX asr boshlarida Turkiston siyosiy-ijtimoiy, adabiy-ma'rifiy hayotidagi faol ishtiroki, millat estetik tafakkurni yangilash yo'lidagi xizmatlari tadqiq qilingan. Cho'lponning "Kecha va kunduz" romani Lev Tolstoyning "Tirilish" hamda Maksim Gorkiyning "Ona" romanlari bilan qiyosiy tahlil etilgan. Cho'lpon va adabiy ta'sir, shoirning sonet janri namunalarini yaratgani, dramaturgiyadagi yangiliklar va o'zgarishlarga qo'shgan hissasi ilmiy asosda yoritilgan.

Kalit so'z va iboralar: ma'rifatchilik, she'riyat, roman, drama, adabiy ta'sir, uyg'unlik, o'ziga xoslik, tasviriy ifoda, sonet, estetik tafakkur.

Abstract: In the article, Abdulhamid Cholpon's active participation in the political-social, literary-educational life of Turkestan at the beginning of the 20th century, and his services to the renewal of the nation's aesthetic thinking were studied. Cholpon's novel "Night and Day" is compared with Leo Tolstoy's "Resurrection" and Maxim Gorky's "Mother". Cholpon and literary influence, the poet's creation of examples of the sonnet genre, his contribution to innovations and changes in dramaturgy are covered on a scientific basis.

Key words and phrases: Enlightenment, poetry, novel, drama, literary influence, harmony, originality, pictorial expression, sonnet, aesthetic thought.

Jadidchilik – jamiyat hayotining barcha jabhalarini birday qamrab olgan, yangi adabiyotning shakllanishi va rivojini ta'min etgan siyosiy-ijtimoiy, adabiy-ma'rifiy harakat ekani ayon. Bu harakatning yana bir ahamiyatli jihati, millat ziyolilarini Vatan va millat manfaatlari yo'lida birlashtirganidir. XX asr boshlarida jadidchilik harakati keng quloch yoydi. Bu harakatning ilg'or vakillari sanalgan Behbudiy, Avloniy, Tavallo, Sidqiy Xondayliqiy, So'fizoda, Fitrat, Hamza, Abdulla Qodiriy, Cho'lpon singari yozuvchi va shoirlar xalqning ijtimoiy ongini ma'rifat asosida tarbiyalash uchun fidoyilik ko'rsatdilar. Jadidlarning olib borgan barcha ishlari – matbuotning yo'lga qo'yilishi, "Usuli jadid" maktabi nazariyasi va amaliyoti, teatrchilik – hamma-hammasi ma'rifatchilikka xizmat qildi.

Abdulhamid Cho'lpon o'zbek she'riyati yangilanishining asoschilaridan. Uning "Kecha va kunduz" romani, dramatik asarlari, hikoyalari va publitsistik maqolalari millat estetik tafakkuri yuksalishiga munosib hissa bo'lib qo'shildi. Bulardan tashqari uning xatlari ham o'zbek madaniyati va adabiyoti uchun muhim rol o'ynashini ta'kidlash joiz. Cho'lpon 19 yoshida Hamza Hakimzodaga ikki maktub yo'llaydi [2. 7].

Bularni barchasida uning jahon adabiyoti va o'zbek adabiyoti vakillari ijodi bilan yaxshi tanish bo'lgani, ularga qiziqqani, xabardorligi o'z asarlarini yoritishda ta'sir ko'rsatdi. Na faqat ta'sir, aytish mumkinki tafakkur olamini boyitishda xizmat qildi. Shuning uchun ham biz Cho'lpon ijodini o'rganishga muhtojmiz. Uning har tomonlama shakllanishida salafining va

zamondoshlarining ta'siri kuchli bo'lganligini ta'kidlash kerak. Cho'lpon "Turon" teatriga rahbarlik qilgan paytlarida sahna san'ati va dramaturgiya sirlarini va rus tilini puxta egallagani uchun 1924-yil Moskvada tashkil etilgan o'zbek drama studiyasiga adabiy emakdosh sifatida yuborildi. Bu jarayonda u rejissyorlarning ma'ruzalarini, sahna asarlarini tarjima qildi, rus adabiyoti bilan yanada yaqindan tanishdi. Bularning ichida Tolstoyning "Tirilish" romani unda katta taassurot qoldirdi. Maksim Gorkiyning "Ona" romani "Kecha va kunduz" romanini yaratilishida katta maktab bo'lganligini ta'kidlash joiz. Bu haqda Cho'lpon "Katta maktab egasi" maqolasida shunday yozadi: "Men o'zim faqat shuni aytaman: nasr tilini tarashlashni men boshlab Gorkiydan o'rgandim. U, menimcha, o'zi ishlatadigan tilni juda yaxshi ko'radi, uni har qanday kamchilikdan ozoda holda ko'rmak istaydi. "Ona"ning tili mana shunday bir til. "Ona" men uchun katta bir maktab bo'ldi. O'zimning "Kecha va kunduz" nomli ro'monimda men ham bu buyuk uslubchining unumli ta'sirini doim sezib turdim" [6.51]. Cho'lpon Gorkiy bilan ko'rishish va suhbatlashish baxtiga muyassar bo'lganini o'ziga sharaf deb biladi.

"Tirilish" va "Kecha va kunduz" romanlaridagi sud jarayoni yuqoridagi fikrlarimizga aniqlik kiritadi: har ikki yozuvchi sud hujjatlarini erinmasdan oxirigacha tavsiflaydi; har ikkala sudlanuvchi odamlarni zaharlashda va o'ldirishda ayblanadi (aslida ikkala qahramon ham idishda zahar borligini bilmagan). Bundan tashqari guvohlar faqat ayblanuvchini qoralaydi. Bu narsani prokuror obrazi tasvirida ham kuzatish mumkin. Tolstoy asaridagi prokuror sud hay'tiga yuzlanib: *"господа присяжные заседатели, в вашей власти судьба этих лиц, но в вашей же власти отчасти исудьба общества, на которое вы влияете своим приговором. Вы вникните в значение этого преступления, в опасность, представляемую обществу от таких патологических, так сказать, индивидуумов, какова Маслова, и оградите невинные, крепкие элементы этого общества от заражения и часто гибели"*, [4. 7] – deydi. Ko'ramizki, notiq faqat ishtimoiiy tamonni ko'zlab, Maslovaning jinoyati jamiyat uchun katta xavf ekanligini aytib, jinoyatni bo'rttiradi. "Kecha va kunduz" romanidagi prokuror esa Turkistonda bo'layotgan ijtimoiy jarayonlarni aytib, Zebining "aybi"ni bo'rttiradi.

Cho'lpon o'z ijodiy faoliyatida ham mumtoz adabiyotimiz davomchisi sifatida an'anaga sodiq qolganligini, ham jahon adabiyotiga xos poetik vositalarni o'zbek adabiyotida qo'llaganligini guvohi bo'lamiz. Cho'lponning "Kecha va kunduz" romani esa o'zbek adabiyotida birinchi roman dialogiya sifatida e'lon qilindi. Roman yaratilishida yozuvchining maqsadi milliy ruhni, hayotni badiiy talqin etishni, davr muhitini qahramonlar ruhiyati orqali ko'rsatishdan iborat edi. Cho'lponshunos olim Dilmurod Qur'onov "Kecha va kunduz" romani ustida yaratgan tadqiqotida quyidagi fikrlarni keltirgan edi: "Kecha va kunduz" o'zbek nasridagi ilk ijtimoiy-psixologik roman sifatida dunyoga kelgan" [9. 3].

O'zbek adabiyotiga sonet XX asrning 30-yillarida kirib keldi. Sonet (ital. sonetto) – 14 misradan iborat turg'un she'riy shakl. Sonet qat'iy qonun – qoidalar asosida yaratiladi. U 4 banddan iborat bo'lib, 1 va 2 bandlar 4 misradan (katren), 3 va 4 bandlar 3 misradan (terset) tashkil topadi. Katrenlar, asosan, a-b-a-b yoki a-b-b-a shaklida, tersetlar esa v-v-g – d-g-d tarzida qofiyalanadi. Eng muhimi – qofiyalar to'la va jarangdor bo'lishi lozim. Sonetning dastlabki bandida fikr rivojlanib borishi, ikkinchi bandda esa bu fikr muayyan xulosa bilan yakunlanishi kerak. Sonetning mustaqil she'r turi sifatida shakllanishida F. Petrarkaning xizmati beqiyos. Dante, P. Ronsar, V. Shekspir, I. Gyote kabi shoirlar sonetning mumtoz namunalarini yaratganlar. Rossiyada ilk bor XVIII asrda V.Trediakovskiy, A.Sumarokovlar, keyinchalik A.Pushkin, M.Lermontov, A.Fet kabi shoirlar, XX asrda A.Blok, B.Bryusov, A.Axmatovalar sonetlar yozgan. Ta'kidlash joizki, yuqoridagi ijodkorlarning asarlari bilan Cho'lpon yaxshi tanish edi. Shuning uchun ham u go'zal sonetlar yozdi. Aytishimiz lozimki, o'zbek adabiyotida ilk bor Usmon Nosir, Cho'lpon, keyinchalik Barot

Boyqobilov, Rauf Parfi va boshqalar sonet yozganlari ma'lum. Ushbu janr bizga Yevropadan rus adabiyoti bilan birgalikda kirib keldi. Usmon Nosir va Cho'lpon rus adabiyoti bilan, jumladan, Pushkin va Lermontov ijodi bilan jiddiy shug'ullangan, ulardan tarjimalar qilgan. Shu jarayonda Pushkinning sonetlari bilan ham tanishgan, o'rgangan. Muhimi shundaki, Pushkin bor-yo'g'i uchta sonet yozgan. Albatta, undan avval, uning davrida ham bu she'riy turga murojaat qilgan taniqli shoirlar bo'lgan. Shunga qaramay, rus sonetchilik tarixi haqida gap ketganda adabiyotshunoslar Pushkini birinchi ko'rsatishadi. Usmon Nosirning "She'rim! Yana o'zing yaxshisan...", "Dengizga" nomli she'rlari sonetning haqiqiy namunalaridir. "She'rim! Yana o'zing yaxshisan..." [5.7] soneti ijodkor va uning ijodi o'rtasidagi jo'shqin hissiyotlar izhoridir:

*She'rim! Yana o'zing yaxshisan,
Boqqa kirsang, gullar sharmanda.
Bir men emas, hayot shaxsisan,
Jonim kabi yashaysan manda.*

Shoirning "Dengizga" sonetida ijodkor go'yoki achchiq taqdirini oldindan sezgandek. Oq dengiz bilan xayrlashadi. Xayrlashish oldidan uning to'lqinlarini sevishini, oyni cho'miltirgan tinch tunlari uning tushlariga kirishini, suzayotgan oq yelkanlar bir umr yodida qolishi o'rinli o'xshatishlar orqali ta'riflanadi:

*O'ynagil so'ng marta, chayqal, erkalan!
Armonim qolmasin ketar oldimda.
Bag'ringda baliqday yuzgan oq yelkan
Bir umr sayr etgay mening yodimda...
Yaxshi qol, erkin suv! Yaxshi qol, dengiz!
To'lqinlar, qo'ynimga qizday kirdingiz.*

Milliy o'zbek adabiyotida Cho'lponning sonetlari ham o'z o'rniga ega. Uning "Men va boshqalar", "Chechak", "Javolash" nomli sonetlari lirik qahramonning chuqur his-tuyg'ularini aniq ifodalaydi. "Men va boshqalar" [8.27] she'ri o'zbek qizi nomidan aytilib, XIX asr oxiri XX asr boshlaridagi o'zbek qizlarining ayanchli turmush tarzidan so'zlaydi. She'rda erksiz sabab qalbi og'rigan qizning yig'lashi, ingrashi, qanoti bo'lsa-da ucholmasligi, ovozi bo'lsa-da so'zlolmasligi, hayoti bir qulning hayoti kabi ekanligi, unga hayvondek muomalada bo'lishlari keskin tarzda ifodalanadi:

*Kulgan boshqalardir, yig'lagan menman,
O'ynagan boshqalar, inglagan menman.
Erk ertaklarini eshitgan boshqa,
Qullik qo'shig'ini tinglagan menman...*

"Javolash" [8.118] sonetida shoir bir o'limning izi haqida fikr bildiradi. Javolashning o'limi misolida har bir inson o'lishi, o'lganidan so'ng yo'q bo'lib, izlari yer betidan yuvilishi, faqat ruhi ona bag'rida saqlanishi, o'limga chora yo'qligi tasvirlanadi. Bu she'r kitobxonni o'z taqdiri bo'yicha chuqur mushohadaga chorlaydi:

*Hay, qushlardek uchib yurgan yengil jon,
Gavdang endi tuproqlarga qo'yildi,*

Izlaring ham yer betidan yuvildi.

Faqat, ruhing ketmas ona bag'ridan!

Milliy adabiyotimizning poetik yangilanishida drama ham muhim ahamiyat kasb etdi. Dramaning taraqqiyot bosqichi mobaynida barcha xalqlar qo'shiq aytib, raqs tushib, bajaradigan turli rasm-rusmlar bo'lgan. Yunon dramaturgiyasining barcha turlari-tragediya, komediya, satiralar dramasi Dionisga bag'ishlangan marosimlar asosida maydonga kelgan. Turkistonda, rus, tatar, ozarbayjon teatrlarining kirib kelishi o'zbek milliy teatr san'atining antik davrlarda paydo bo'lgan qadimgi yunon teatri ko'rinishidagi teatr madaniyatini oradan ikki ming yildan ko'proq vaqt o'tib ham mazmun, ham shakl jihatidan katta o'zgarishlarga uchrab, yangidan shakllanishi uchun zamin yaratdi. Teatr haqida gap ketar ekan Cho'lponning Yan bilan birgalikda yozgan "Hujum" nomli dramatik asari haqida to'xtalmaslikning iloji yo'q. Cho'lpon iste'dod egasi, she'riyatimizni yangicha mazmun, shakl, obrazlar orqali yangiladi. Nasrda o'zining o'tkir qalamini namoyon etib, "Kecha va kunduz" romanini, "Qor qo'ynida lola", "Do'xtur Muhammaddiyor", "Oydin kechalar-da", "Novvoy qiz" kabi ta'sirchan hikoyalarini yaratdi. Dramada ham o'zining salmoqli mehnatini qoldirdi. "Yorqinoy", "Zamona xotini", "Hujum" shular jumlasidandir.

"Hujum"da Cho'lpon bir qancha o'zbek milliy kuylaridan foydalanadi. Jumladan, "Qalandar", "Hoy, yor-yor" kuyi, "Nasrullo II", "Layzon gul", "Yallama, yorim", "Hum-hum holayla", "La'li Badaxshon", "Shukur qilaylik", "Jonim, voy, jonim", "Ushaldi xumor", "Begi sulton", "Sayyora", "Yor-yor", "Do'st, jo'r", "Omonyor", "Sarbozlar" kuylaridan foydalanganini guvohi bo'lamiz. Ko'rinish turibdiki, birgina dramatik asarni o'zida o'n oltidan oshiq musiqa va kuydan foydalan-gan. Musiqa haqida gap borar ekan akademik Naim Karimov shunday yozadi: "Musiqa shunday katta kuchga ega bo'lgani uchun o'zini madaniy hisoblagan har bir o'zbekning xonadonida ya-qin-yaqingacha kitoblar bilan birga tanburi dutorlar ham bo'lgan. Faqat mehmon bo'lib kelgan xonanda va sozandalargina emas, balki xonadon sohiblarining o'zlari ham shu cholg'u asboblari-ni qo'llariga olib, ulardan bulbul nolalarini tarata bilishgan. Hazrat Navoiy esa tanbur torlari orqa-li qalb to'lqinlarini ifodalabgina qolmay, bastakor do'stlarining nonlarini yarimta qilib, "navo" kuyini ijod qilgan. Bizga zamondosh bo'lgan G'ulom Zafariy, Hamza, Fitrat, Cho'lpon singari ulug' shoirlar ham musiqaning sehrli olamidan bebahra kishilar bo'lishgan" [3.245]. Akademik olim ta'kidlaganidek, Cho'lpon ham musiqadan yaxshi xabardor bo'lgan, "Hujum" dramasi uchun musiqalarni tanlab, ssenariyga kiritadi va sahnaga qo'yiladi. Bunday spektakldan Cho'lponning o'zini ham ko'ngli to'lgan.

Publitsistik maqolalar yaratishda Cho'lpon samarali ijod qildi. Uning adabiy-tanqidiy, teatr va san'atga oid, matbuot haqida, ijtimoiy-siyosiy hayotga oid maqolalari bilan deyarli barcha ilm ahli tanishdir. Ijodkorning "Adabiyot nadir", "Muhtaram yozg'uvchilarimizg'a", "Marhum Tav-fiq Fikrat", "Adabiyot kechasi", "Ulug' hindiy" kabi adabiy-tanqidiy maqolalari bugungi kunda ham butun adabiyot ahlini o'ylantirmasdan qo'ymaydi. "Ulug' hindiy" maqolasida Cho'lpon rus tilidagi badiiy asarlarni o'qish mobaynida Thokur ijodi uni o'ziga tortganligi, bu buyuk zot bilan o'z xalqini ham tanishtirmoqchi bo'lganini ta'kidlab, uning "O'roq oy" nomli to'plamidan uchta she'rni o'zbekchaga tarjima qilib, 1925-yilda "Maorif va o'qitg'uvchi" jurnalida nashr ettiradi. Maqoladagi "O'zimning yo'lsizlig'imdan bir oz so'zlab o'tayin: Navoiy, Lutfiy, Boyqaro, Mash-rab, Umarxon, Fazliy, Furqat, Muqimiylarni o'qiymen: bir xil, bir xil, bir xil! Ko'ngil boshqa narsa yangilik qidiradir: Botu, G'ayraty, Oltoy, Oybek, Julqinboylarni o'qiymen, quvontiradir xolos! Ular mening uchun yong'on chiroqlar bo'lsa ham mening ertam uchun! Avloniy, Tavallo, Siddiqiy, Hakimzodalarni o'qumaymen, o'qumaymen, meni shu holg'a solg'on o'shalar!.. Nechun ochildi ko'zim. Qayda ketdi uyqularim?.." Faqat usmonlichadan Rizo Tavfiqning ba'zi bir yangi

shakl bilan eski ruhda aytgan soʻfiylarcha sheʼrlarini oʻquymen; shularga durustgina qonamen; undan keyin Yahyo Kamolning “Saʼdobod” ruhida baʼzi narsalari. Faqat – ular shu qadar ozki... Ana shu vaziyatda ekan, haligi ulugʻ zot (ulugʻ hindiy) menga yoʻluqdi. Shundan keyin chinakam qondim!” [7.78] jummalari Choʻlponning Thokur ijodiga boʻlgan hurmati naqadar baland ekanligini anglatib turibdi. Bu Choʻlpon ijodiga ham oʻz taʼsirini oʻtkazgan. Taniqli adabiyotshunos olim Nurboy Jabborov shunday yozadi: “Adabiyot barcha zamonlarda ham yuksak idealni kuylagan. Chinakam badiiy asar qay bir uslubda, qanday shaklda ijod etilmasin, hamma davrlarda ham shaxs kamolotiga xizmat qilgan. Ulugʻ mutafakkir ijodkorlar eʼtirof etganidek, til va adabiyot millat mavjudligining, jamiyat ravnaqining asosiy shartidir” [1.10]. Olim taʼkidlaganidek, Choʻlpon qay uslubda, qay janrda, qay shaklda ijod qilmasin, yuksak darajada ijod qildi va oʻzi ham yuksaklarga intilganini va milliy estetik tafakkurning yangilanishida xizmat qilganligini eʼtirof etish lozim.

Xulosa shuki, jadidchilik adabiyoti namoyondalarining milliy adabiyotimizga olib kirgan yangiliklari muhim va salmoqli. Har bir ijodkor oʻz ijodida jahon adabiyoti andozalarini oʻzlashtirgan, mukammal darajada adabiyotimiz ravnaqiga hissa qoʻsha oladigan yangiliklarini milliylik ruhi bilan uygʻunlashtirdilar.

Foydalanilgan adabiyotlar roʻyxati:

1. Jabborov N. *Adabiyot va milliy maʼnaviyat*. – Toshkent: “Maʼnaviyat”, 2015.
2. Joʻraboyev O. *Ikki jadid munavvari – Hamza va Choʻlpon munosabatlari haqida*. – “Jadidchilik harakati va uning turkiy xalqlar adabiyotiga taʼsirini oʻrganish muammosi” (Xalqaro ilmiy konferensiya materiallari). – Qarshi, 2023.
3. Karimov N. *Uch buyuk siymo*. – Toshkent: MUMTOZ SOʻZ, 2019.
4. Tolstoy L. *Voskresene*. – M., 1984.
5. Usmon Nosir. *Ertani sevib kut. Toʻplam* – Toshkent: Adabiyot, 2021.
6. Choʻlpon. *Asarlar*. 4 jildlik, 4-jild. – Toshkent: Akademnashr, 2016.
7. Choʻlpon. *Ulugʻ hindiy. Maqola*. // *Maorif va oʻqitgʻuvchi*. – Toshkent, 1925. – № 7-8.
8. Choʻlpon. *Koʻklam ruhi*. – Toshkent: Yoshlar nashriyot uyi, 2019.
9. Quronov D. *Ruhiy dunyo tahlili*. – Toshkent: Xazina, 1995. – B.3
10. Quronov D. *Choʻlpon nasri poetikasi*. – Toshkent: Sharq NMAK, 2004.

